

Recenze knihy: Ivan Chorvát, Roman Džambazovič (eds.). 2015. Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume. Bratislava: Stimul, 181 s.

Marie Pospíšilová

Ivan Chorvát a Roman Džambazovič jsou editory a zároveň i jedněmi z autorů knihy *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume* (2015). Přestože se rodina stává ústředním tématem této publikace, jako taková není nikde definována. Čtenář získává přesnější představu o tom, jak je pojímána, díky tomu, co editoři ukazují jako oblast zájmu představované knihy – nejrozličnější partnerské, rodinné a reprodukční vzorce (s. 7). Z toho je patrné, že chápání rodiny reflektuje její měnící se podobu, zejména to, že ne vždy vychází z oficiálních vazeb.

Přestože se kniha zaměřuje primárně na současnou podobu rodinných, partnerských a reprodukčních vztahů, téma je uchopeno kontextuálně. Současný stav se klade do souvislosti s postsocialistickou historií, představeny jsou změny v trendech, zejména právě v návaznosti na změnu politického uspořádání. Některé z kapitol ukazují nejen historické, ale také mezinárodní srovnání – zajímavé je zejména srovnání nejen se západními zeměmi, ale také srovnání v rámci postsocialistických zemí, tedy například s Českou republikou. Tento rámec činí knihu poutavou i pro čtenáře, kteří se konkrétně nezabývají slovenským prostředím. Autoři a autorky jednotlivých kapitol využívají nejrozličnějších perspektiv, jak téma nahlížet – nabízejí pohledy demografické, statistické a sociologické, pohledy založené na kvantitativních, stejně jako kvalitativních datech. Editoři sami konstatují, že kombinace těchto pohledů je přínosem zejména díky tomu, že propojuje makroperspektivu statistických dat s mikropohledem individuálních příběhů z kvalitativního výzkumu. Ukázáno je tedy mimo jiné to, jak jsou individuální volby zasazeny do širšího společenského kontextu.

Dle očekávání není výsledek celistvým obrazem současné slovenské rodiny. Pohledy, které se zde nabízejí, jsou dané jak zaměřením a zájmem samotných autorů a autorek, tak charakterem dat, se kterými pracují. Kniha tak nezachycuje celkovou změnu výše jmenovaných vztahů – některým čtenářům tak může chybět například jakákoliv zmínka o homosexuálních partnerstvích. Přestože se kniha věnuje i alternativním formám soužití, například kohabitacím nesezdaných párů, zaměřena je jen na páry heterosexuální.

Pokud bychom se podívali na koncepci knihy, editoři chápou jednotlivé kapitoly od různých autorů a autorek jako jakýsi příběh, který na sebe postupně navazuje (s. 9). Dle editorů je možné knihu číst buď jako samostatné kapitoly, nebo jako postupně se rozvíjející argumenty příběhu. Druhý způsob čtení se stává trochu problematickým právě proto, že se jedná o dílo kolektivu autorů. V okamžiku, kdy je kniha čtena jako celek, zazní některá fakta v průběhu čtení několikrát. Ke čtení po kapitolách, tedy nikoliv jako celku, vede také to, že knize chybí závěr, který by shrnoval to, čeho společně autoři a autorky publikace dosáhli. Absence závěru je však pozitivní v tom smyslu, že čtenářům a čtenářkám nepředepisuje, na jaké otázky se dále ptát, nevnučuje jim, která témata by měli vnímat jako (nej)důležitější.

Kapitola první se zabývá rodičovstvím a reprodukčním chováním, které její autor Roman Džambazovič považuje za základní konstituční prvky rodiny (s. 9). Kapitola je velmi obsáhlým shrnutím velkého množství statistických dat (ze Štatistického úradu SR, Eurostatu), což vytváří velmi komplexní obraz o reprodukčním chování, i když pro velké množství dat trochu obtížněji čitelný pro čtenáře. Avšak důležité sociologické postřehy v rámci kapitoly vyplývají napovrch. Autor zachycuje trendy v oblasti rodičovství a reprodukčního chování analýzou změn od dob socialismu. Upozorňuje zejména na posun od unifikovanosti jednání k jeho různorodosti.

Změny jsou chápány jako způsobené kombinací faktorů v mikro (individuální), mezo (rodinné) a makro (společenské, institucionální) rovině. Změny v opatřeních veřejné politiky jako například upuštění od výhod pro sezdané páry nebo horší možnosti dosahování bydlení pro mladé páry v postsocialistickém období vedly k růstu nemanželských soužití. Větší možnosti v oblasti studijní a pracovní a celkově více příležitostí v současné době a změny hodnot vedly k odkládání mateřství do vyššího věku. Pro dobu před rokem 1989 bylo typické menší využívání antikoncepce, což vedlo nejen k porodnosti v nižším věku, ale i k většímu počtu potratů ve věku vyšším. V současné době se objevují nové formy partnerského či rodinného soužití – je více rozvodů, nejsou výjimkou rodiny svobodných matek či rodiny poskládané z rozvedených partnerství. Je tedy možné vidět, že všechny tři zmiňované úrovně jsou spolu neoddelitelně spjaté.

Autor kapitoly zároveň upozorňuje na to, že změny, které v ostatních nesocialistických zemích probíhaly pomalu, se odehrávaly díky změně režimu zrychleně. Transformaci po roce 1989 tak můžeme chápat nejen jako revoluci politickou a ekonomickou, ale také jako revoluci sociální či přesněji sociokulturní. Dovolila bych si však polemizovat s autorem, který tvrdí, že „Životy jednotlivců sa stávajú otvorenejšími, prístupnejšími zmenám a rozhodovanie je vo väčšej miere než v minulosti osobným rozhodnutím.“ (s. 49) Jak jsem naznačila, rozhodnutí jsou možná více pluralitní, nicméně stále zakotvená ve společenské struktuře, hodnotových orientacích, ekonomické situaci a politické rovině.

V kapitole druhé se Branislav Šprocha také věnuje reprodukčnímu chování. Zde dochází k již zmiňovaným obtížím pro čtenáře, který čte knihu jako celek. Informace, které tato kapitola přináší, z velké části opakují to, co bylo zmíněno v kapitole první. Je tomu tak přesto, že je v této kapitole reprodukční chování nahlíženo z pohledu domácností. Kapitola je ale velmi zajímavá například tím, že mimoděk upozorňuje na to, že proměna a diverzifikace rodinného a reprodukčního chování vedly i ke změně statistických metod, konkrétně v ukazatelích sledovaných při sčítání obyvatelstva.

Změnami prošla například definice domácnosti – do roku 1961 se zkoumaly pouze bytové domácnosti, které zahrnují všechny lidi obývající daný byt. Dále se začaly zjišťovat též společně hospodařící a cenzové domácnosti. V případě společně hospodařících domácností se jedná o společně bydlící osoby, které dobrovolně deklarují společně hospodaření. Druhým typem jsou cenzové domácnosti, tj. ty osoby, které spolu nejen bydlí, ale deklarují rodinné vztahy – tj. zahrnují například i partnery/ky bez nutnosti manželského svazku apod. Je zajímavé pozorovat posun v tom, že přestávají samostatně fungovat kritéria aplikovaná zvenčí, zachycení diverzity rodinného a partnerského života je založeno na deklaraci určitého vztahu.

Posun ve způsobu statistického uchopení charakteru domácností je i v tom, že se reflektuje delší doba, kterou děti zůstávají v domácnostech rodičů, a jejich delší doba studia a s tím spojená ekonomická závislost. Od roku 1991 se tak za závislé děti považují ty, které nemají vlastní příjem a jsou mladší 26 let (do roku 1961 to byly děti mladší 14 let, dále do roku 1981 mladší 15 let¹). Téma statistického zachycení je vedlejší, hlavním zaměřením kapitoly jsou již zmiňované demografické změny (klesající sňatečnost, zvyšující se rozvodovost, růst věku prvorodiček, snižující se porodnost atd.). Mimo to autor zkoumá i vliv těchto změn na podobu složení domácností. Ukazuje rostoucí význam kohabitací, na což dále navazují ostatní kapitoly.

Složení domácnosti je také základem pro kapitolu třetí, jejímž autorem je Ivan Chorvát. Kapitola se věnuje genderovému hledisku rozdělení domácích prací a je založena primárně na sociologických datech z mezinárodního výzkumného šetření ISSP (2012, modul Rodina, práce a rodové role). Kapitola poukazuje na to, že změny, ke kterým dochází v oblasti demografických charakteristik a v oblasti rodinného soužití, ještě nemusejí znamenat změny v hodnotových rámcích a sociálních normách. Případně tyto změny nemusejí být tak rychlé. Přestože je na Slovensku již několik desetiletí přítomný model dvoupříjmové rodiny, rozdělení rodinných rolí zůstává tradiční. Ženy jsou tak často více zatíženy domácími pracemi, což se odráží jak na jejich duševním zdraví, tak na kvalitě vztahu, ve kterém žijí.

Zajímavé je i rámcování, které autor používá a které se v publikaci neobjevuje ojediněle. Autor otázku rovnosti v oblasti domácích prací vnímá mimo jiné jako podmínku pro vyšší míru plodnosti. Pokud ženy budou příliš zatěžované dvojitými povinnostmi – domácími pracemi a prací placenou – jistě budou preferovat menší počet dětí (nerovnosti u rodin se závislými dětmi se ukazují jako vyšší než u rodin bezdětných nebo s dětmi ve starším věku). Otázka rovnosti v domácí sféře je tak rámována jako celospolečenský a vlastně i politický problém. Z textu je tak patrné hodnotící kritérium (které se objevuje i na jiných místech knihy, například když se mluví o „krizi rodiny“) – zejména v souvislosti se snižující se porodností.

Kapitola čtvrtá, jejíž autorkou je Alena Kaščáková, se opět věnuje neplacené práci v domácnosti, znovu tedy dochází k mírné replikaci toho, co již bylo napsáno. Podobné je i to, že se její argumenty opírají o data z ISSP, i když využívá i jiné zdroje – výzkum týmu VEGA a další. Její příspěvek je zajímavý tím, že rozlišuje tři roviny rozdělování domácích prací – makro, mezo a mikro. Makro pohled je pohledem zvnějšku, zachycuje obecně rozsah prací vykonávaný ženami

a muži a jejich charakter (například rozdíl v množství placené a neplacené práce, kterou vykonávají). Na mezo rovině autorka zachycuje rozdělování povinností v rámci páru. Sem spadají i vzájemná očekávání zapojování se a hodnocení přínosu toho druhého. Třetí rovinou je individuální vnímání vlastního zapojení, hodnocení tohoto zapojení a vnímání spravedlnosti tohoto rozdělení. Autorka poukazuje na provázanost těchto tří rovin.

Respondenti a respondentky výzkumu VEGA se dále vyjadřovali k tomu, jak si myslí, že se objem práce, kterou dělají, bude měnit. Vnímání změny bylo spjato s vnímanou ekonomickou situací rodiny a s ekonomickým vývojem Slovenska, s rodinnou situací respondentů/ek (například přítomností malých dětí nebo nutností péče o rodiče) a dalšími faktory. Zde se nad rámec textu nabízí možnosti, jak zasáhnout například z pozice státu a pomoci zejména s dvojitým zatížením žen. Východiskem jsou větší možnosti předškolních zařízení a další. Autorka také zajímavě poukazuje na to, že nerovnosti, které vznikají ve sféře neplacené práce mezi muži a ženami, se ještě diferencují dle dalších sociálně geografických charakteristik – velikosti místa bydliště, charakteru obydlí apod. Tedy ne všichni muži a všechny ženy jsou stejně zatíženi domácími pracemi. Objem neplacené práce a pohledu na ni se tak ukazuje jako komplexní fenomén, který je ovlivňován faktory jak zevnitř, tak zvnějšku dané rodiny nebo domácnosti.

Poslední kapitola od Gabriely Tydlitátové se od ostatních liší zejména charakterem dat, ze kterých vychází. Tydlitátová uchopuje problém nesezdaného soužití mladé generace skrze kvalitativní výzkum – rozhovory s mladými lidmi. Autorka tak zajímavým způsobem nahlíží na velmi těžko uchopitelný fenomén, který je však ve slovenské společnosti stále častější. Nesezdané soužití se totiž obtížně operacionalizuje – bez sňatku spolu žijí jak partneři, kteří sňatek neplánují, tak také ti, kteří ho plánují, ale ještě nenastal ten pravý čas či příležitost. Skrze kvalitativní výzkum tak autorka zachycuje různorodé motivy a formy spolužití, ukazuje tento fenomén opět jako zapříčiněný souhrnem faktorů – ekonomickými podmínkami, sociálním prostředím (zejména hrají roli hodnoty, rodinné konstelace apod.), institucionálními podmínkami (např. výhodnost sňatku) apod. Opět ale studie zachycuje pouze heterosexuální páry, čtenáři tudíž chybí představení dalších nových forem spolužití.

Pokud bychom měli knihu celkově zhodnotit, vraťme se ještě na úplný začátek. Editoři v úvodu píší, že kniha má přispět do diskuse o současnosti a i možné budoucnosti rodinného, partnerského a reprodukčního chování prostřednictvím analýzy stavu, identifikace trendů a možných příčin změn. Autorům a autorkám se velmi dobře podařilo zachytit historický vývoj před revolucí i po ní a poměrně jasně představují i současnost, přestože – podle očekávání – je zde stále široký prostor pro další analýzy. Jaká ale bude podoba budoucích rodinných, partnerských a reprodukčních vztahů? Je otázkou, zda bude vývoj postupovat směrem k ještě větší diverzitě, zda se trendy zpomalí, zda dojde k posunu k větší rovnosti, nebo naopak k tradičnějším hodnotám a rodinným rolím. Je zcela v pořádku, že publikace tyto otázky spíše otevírá, než zodpovídá. Velmi pěkně totiž ukazuje, jak kombinace společenských, politických, rodinných změn a osobních rozhodnutí mění směr rodinných, partnerských a reprodukčních vzorců sice očekávaným směrem, ale v částečně neočekávané podobě.

zdroje

Chorvát, Ivan, Roman Džambazovič (eds.). 2015. *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Stimul: Bratislav.

Šprocha, Branislav, Boris Vaňo, Branislav Bleha. 2014. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT – VDC, Katedra humánnej geografie a demografie PF UK v Bratislave.

poznámky

¹ Šprocha, Branislav, Boris Vaňo, Branislav Bleha. 2014. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT – VDC, Katedra humánnej geografie a demografie PF UK v Bratislave.